

Горицька Ю. В.,

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ХАРАКТЕР КАТЕГОРІЇ "МОВНА ОСОБИСТІТЬ"

У статті зроблено порівняльний аналіз інтерпретацій і структури категорії "мовна особистість" в лінгвістиці, лінгвокультурології, лінгводидактиці. Зроблено висновки щодо аспектів вивчення цієї категорії в цих галузях наукового знання.

Ключові слова: мовна особистість, структура мовної особистості, реконструкція мовної особистості, вторинна мовна особистість.

В статті проводиться сравнительный анализ интерпретаций и структуры категории "языковая личность" в лингвистике, лингвокультурологии и лингводидактике. Сделаны выводы об аспектах изучения этой категории в этих сферах научного знания.

Ключевые слова: языковая личность, структура языковой личности, реконструкция языковой личности, вторичная языковая личность.

This article features the comparative analysis of linguistic identity and its structure from the perspective of linguistics, cross-cultural communication and language education. It outlines the conclusions on the structural parts of linguistic identity each of those fields focuses on.

Key words: linguistic identity, the structure of linguistic identity, the reconstruction of linguistic identity, secondary linguistic identity.

Постановка проблеми, її актуальність і зв'язок із науковими завданнями. Поняття мовна особистість з'явилося на початку ХХ ст., але почало активно розроблятися в другій половині ХХ ст. і на початку ХХІ ст. у зв'язку із домінуванням в лінгвістиці комунікативно-функціональної та когнітивної парадигм, в руслі яких воно і досліджується. Введене лінгвістами поняття почали вивчати лінгвокультурологи, лінгводидакти, перекладознавці, психологи, даючи свої визначення і створюючи нові структурні моделі мовної особистості, таким чином стираючи межі між дисциплінами. Така дифузність свідчить про універсальність цього поняття і неможливість дати йому вичерпне визначення в рамках однієї теорії, наукового напрямку, дисципліни, завдяки чому мовну особистість (МО) можна вважати міждисциплінарною категорією.

Учені різних наук розробляють свій методологічний апарат для вивчення феномену МО, що призводить до багатовекторності його дослідження. Отже, виникає потреба в систематизації підходів до інтерпретації категорії МО в різних дисциплінах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класиком теорії мовної особистості є Караулов Ю. М. (засновник школи "Російська мовна особистість"), оскільки він дав визначення цій категорії та розробив її структуру [12; 13], якою послуговуються і фахівці в інших галузях наукового знання [11; 14; 17]. Проте лінгвістична інтерпретація категорії МО відрізняється від лінгводидактичної, запропонованої Богінім Г. І., спрямованої на учнів і студентів, що опановують іноземну мову [6]. Хоча вчені в царині лінгвокультурології й спираються на трьохрівневу модель Ю.М. Караулова [11; 14], але на відміну від лінгвістики з її акцентом на мовному компоненті, лінгвокультурологія досліджує мовну особистість як "національно-культурний прототип носія певної мови" [9, с. 65]; "узагальнений культурно-історичний образ" [2].

Отже, зважаючи на різноманіття підходів до вивчення МО, метою статті є дослідження категорії мовної особистості в різних галузях наукового знання, що зумовлює постановку таких завдань: 1) дати визначення категорії МО в лінгвістиці, лінгвокультурології і міжкультурній комунікації, лінгводидактиці; 2) окреслити структуру МО у згаданих вище дисциплінах; 3) зробити висновки про аспекти вивчення МО в різних науках.

Виклад основного матеріалу. Мовна особистість в лінгвістиці. Поняття мовна особистість (МО) вперше було використано в 30х рр. ХХ ст. німецьким мовознавцем, послідовником неогумбольдтіанства Лео Вайсгербером в його програмній праці "Muttersprache und Geistesbildung" ("Рідна мова і формування духу") [7], а також радянським лінгвістом В. В. Виноградовим у монографії "О языке художественной прозы" [8]. Однак використовуючи поняття МО, ні Л. Вайсгербер, ні В. В. Виноградов не давали йому чіткого визначення. "Ніхто не володіє мовою лише завдяки своїй власній мовній особистості; навпаки, це володіння мовою виростає в ньому на основі приналежності до мовної спільноти, він вивчає свою рідну мову, тобто він виростає в цю мовну спільноту", За Л. Вайсгербером [7, с. 147]. Отже, можна зробити висновок, що Л. Вайсгербер під МО мав на увазі людину, яка говорить (homo loquens).

Натомість, розмірковуючи про соціально-мовні системи, індивідуально-мовну творчість та ефективність залучення до вивчення літератури понять langue і parole, В.В. Виноградов зазначає, що "соціальне шукають в особистісному через розкриття всіх структурних оболонок мовної особистості" [8, с. 91]. Відповідно, В. В. Виноградов звернувся до МО в контексті мовної особистості автора художнього твору та одразу вбачав у ній певну структурність.

Незважаючи на міждисциплінарний характер категорії МО, вона також зазнає критики [18]. На думку Чудінова В.О., термін мовна особистість – невдалий, оскільки, по-перше, він вважає означення "мовна" зайвим в цьому словосполученні, адже не існує особистості немовної [19]. Учений також стверджує, що індивід стає особистістю лише в процесі соціалізації, частиною якого є оволодіння рідною мовою. Отже, поняття особистість апріорі передбачає володіння мовою. По-друге, особистість можна співвідносити не з мовою, а з мовленням у зв'язку з тим, що жодна людина не використовує мову в повному об'ємі і саме тому мовлення є

індивідуальним. Можна погодитися з аргументами Чудінова В.О. лише, якщо під мовною особистістю розуміти індивіда, здатного виражати свої думки рідною мовою, проте нині існує значно ширша інтерпретація цієї категорії. Наприклад, на думку Бардіної Н. В., мовну особистість вважають гносеологічним центром, адже навколишній світ віддзеркалюється в людській свідомості [3, с. 26]. Таке широке визначення МО тягнє до узагальнено-філософського бачення цієї категорії. Натомість у “Словнику термінів міжкультурної комунікації” Бацевича Ф. С. мовну особистість витлумачують у значно вужчому ракурсі: це особа, що добре володіє засобами мовного коду рідної мови в різних типах комунікативних ситуацій” [4]. Визначення Бардіної Н. В. акцентує увагу на когнітивному компоненті МО в той час, як Бацевич Ф. С. актуалізує комунікативну складову МО.

У лінгвістиці теорію мовної особистості розробляв Ю.М. Караулов, котрий вважав, що дослідження МО дає можливість комплексно розглянути мову завдяки вивченню взаємозв'язку між її фундаментальними властивостями: історично зумовленим характером розвитку (історизмом), психічної природою (психологізмом), системно-структурна основа будови мови (системністю) і соціально зумовленим характером виникнення і використання (соціальністю) [12].

Мовну особистість Ю.М. Караулов розуміє у вужчому і ширшому аспектах: а) будь-який носій мови-культури, охарактеризований на основі аналізу створених ним текстів з огляду на специфіку використання в них системних засобів конкретної мови для відображення його картини світу і досягнення поставлених ним цілей; б) комплексний спосіб опису мовної здатності індивіда, поєднуючи в собі системність мови з її функціональністю в процесах породження текстів [13].

В усіх науках широко використовується трьохрівнева модель мовної особистості, розроблена Карауловим Ю. М. [12]. Вона передбачає виокремлення вербально-семантичного, або асоціативно-семантичного, або вербально-граматичного рівня (нульового); лінгвокогнітивного або тезаурусного (першого); мотиваційно-прагматичного (другого). Усі три рівні мовної особистості характеризуються своїм набором взаємопов'язаних між собою одиниць.

Існує певна домінанта, що визначається національно-культурними традиціями і суспільною ідеологією, яка і зумовлює можливість виділення для МО в загальномовній картині світу, з одного боку, її ядерної, загальнонозначимої, інваріантної, а з іншого боку, неповторної, специфічної для цієї особистості частини [10].

Методологію реконструкції мовної особистості Ю.М. Караулов вбачає у відтворенні її лексику з відповідною граматику (I рівень), побудові характерної їй мовної картини світу або тезауруса особистості і, у результаті, образу світу, (II рівень), в з'ясуванні структури її ментальності, специфіки менталітету, оціночно-цільових позицій в світі, життєвих або ситуативних домінант, настанов, мотивів, які відображаються в процесі породження тексту та його змісті, в особливостях сприйняття чужих текстів (III рівень). Наведені вище характеристики можна встановити лише в результаті аналізу мовлення конкретної особистості, а не іманентного вивчення мови.

У кожній мові закладений унікальний спосіб членування світу, тому, з одного боку, мова має свій вплив на мислення людини і, зрештою, на її спосіб концептуалізації дійсності. Однак, з іншого боку, в побутовій і професійній мові, писемній і усній, свідомо і несвідомо виражаються індивідуальні особливості сприйняття світу мовцем. Відповідно, в художніх творах письменників “закодовано” їх світосприйняття і світогляд. Вивчаючи мовну особистість автора на основі його художніх творів, можна дослідити його індивідуальні принципи, внутрішні установки, погляди, і загальнонаціональні стереотипи, категорії, переконання, властиві соціуму, в якому він проживає, що і ставлять собі за мету лінгвісти при дослідженні мовної особистості письменників. Отже, можна зробити висновок, що лінгвістика вивчає лексику, тезаурус і прагматикон МО.

Мовна особистість в лінгвокультурології і теорії міжкультурної комунікації. Мовна особистість – це суб'єкт концептуалізації, “носій мовної свідомості, тобто людина в мовному просторі – в спілкуванні, в стереотипах поведінки, зафіксованих в мові, в значеннях мовних одиниць і смислових текстів”, за В.І. Карасиком [11].

Мовна особистість актуалізується в культурному просторі, відображеному в мові в формах суспільної свідомості, поведінкових стереотипах, нормах, предметах матеріальної культури тощо. Визначальна роль в культурі належить цінностям нації, що є концептами смислів [15, с. 118].

Мовна особистість – модель представлення особистості, що ґрунтується на аналізі дискурсу носія мови й узагальнено об'єктивує особливості використання ним системних засобів мови для відображення свого світобачення і реалізації комунікативних інтенцій [16, с. 43].

В рамках теорії міжкультурної комунікації було розроблено детальну стратифікаційну модель мовної особистості з комунікативною, соціометричною, психологічною, соціоінтерактивною, мовною, мовленнєво-риторичною і національно-культурною складовими [16, с. 44].

Комунікативна складова МО передбачає комунікативну роль, комунікативний статус, комунікативну позицію і комунікативний тип, які співвідносяться з функціями в комунікативній діяльності носія мови, його комунікативними правами та обов'язками, ставленням до трансльованого під час вербальної взаємодії мовленнєвого продукту [16, с. 48].

Соціометрична складова включає соціальний дейксис, особливості комунікативно-мовної діяльності мовця, що корелюють з його статусною, позиційною і ситуаційною ролями в певній точці вербального контакту.

Під психологічною складовою мають на увазі запропоновані в теорії трансактного аналізу Е.Берном Еґостани, або психологічні ролі Батька (Матері), Дорослого, Дитини, та моделі міжособистісної взаємодії, врахування яких сприятиме уникненню міжособистісних конфліктів [5].

Соціоінтерактивна складова передбачає використані в процесі мовлення комунікативні стратегії і тактики задля побудови типових моделей міжособистісної взаємодії, наприклад, домінування, маніпуляція, суперництво, партнерство, співробітництво, конфлікт.

Під мовною складовою розуміють лінгвістичні особливості мовленнєвої діяльності комуніканта, що формують його тип мовної особистості: авторитарний чи демократичний; акцетуйований та неакцетуйований; інвективний, куртуазний або раціонально-евристичний.

Мовленнєво-риторична складова включає дискурсивно-риторичні характеристики, а саме специфіку побудови дискурсу відповідно до норм коду, соціальних конвенцій та основних законів риторики. Отже, вона об'єктивується в логосі, етосі, пафосі й топосі.

Національно-культурний компонент передбачає актуалізацію культурно-специфічного характеру і охоплює такі характеристики, як контактність, етикетність, регулятивність, комунікативний суверенітет.

На основі аналізу структури мовної особистості Бацевич Ф. С. вивів класифікаційні параметри *комунікативного паспорту мовця*, які характеризують комунікативну поведінку мовця, і встановив методи їх актуалізації в мовленні [16, с. 76].

Отже, як і лінгвісти, вчені в галузі лінгвокультурології і міжкультурної комунікації досліджують лексикон, тезаурус і прагматикон мовної особистості, але виокремлюючи не три її складові, а сім.

Мовна особистість в лінгводидактиці. Наукові проблеми лінгвістики, яка досліджує мовну особистість, перетворюються також з лінгводидактикою, де одним з перших почав розробляти це поняття Богін Г.І. [6]. Під МО він розуміє багаточасаровий і багатоконпонентний набір мовних здібностей, вмінь, готовностей до здійснення мовленнєвих дій різного ступеня складності; мовленнєвих дій, що, з одного боку, класифікуються за видами мовленнєвої діяльності (говоріння, аудіювання, письмо, читання), а з іншого боку, за рівнями мови (фонетика, граматики, лексика) [6]. Внеском в розробку категорії мовної особистості можна вважати його модель, або “професіограму”, з п'яти рівнів розвиненості мовної особистості: від базового першого до найскладнішого п'ятого.

На думку Богіна Г.І., рівні сформованості мовної особистості дозволяють оцінити, наскільки вона підготовлена до мовленнєвої діяльності. Володіння кожним рівнем визначається на основі відсутності помилок, характерних для кожного з них.

У зв'язку із загальними інтеграційними процесами в 1990-х рр. у лінгводидактиці починає активно розроблятися поняття вторинна мовна особистість, введене в науковий обіг в 1989 році Халєєвою І. І., яка займається оптимізацією методів навчання перекладачів як активних учасників міжкультурної комунікації і розуміє під цим поняттям носія мови, що володіє мовною і концептуальною картиною світу іншого соціуму, завдяки чому він здатний до продуктивної міжкультурної комунікації [18, с. 6].

Формування вторинної мовної особистості ставили за мету при навчанні іноземних мов. Передбачалося, що штучний білінгв при оволодінні вербально-семантичним рівнем повинен навчитися пізнавати і розуміти смислові і прагматичні риси носія мови, залучатися до нових картин світу і таким чином виходити на тезаурусний (когнітивний) рівень мовної особистості [18]. Адже задля порозуміння в комунікації необхідні спільні риси свідомості комунікантів: схожі знання про мову і світ.

У лінгводидактиці поняття мовна особистість є актуальним у рамках практики навчання учнів і студентів іноземним мовам. Відповідно, лінгвожидакти вивчають мовну особистість як “крупномасштабну” категорію – сукупність мовленнєвих здібностей індивідуума [1, с. 14]. Отже, фахівці в галузі лінгводидактики досліджують лексикон і, останнім часом, тезаурус МО.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, в лінгвістиці під МО розуміють систему екстра-та лінгвальних засобів, що використовуються носієм мови для відображення його мовної картини світу і досягнення мети комунікації. У лінгвокультурології і міжкультурній комунікації МО – це засоби актуалізації концептуальної картини світу носія культури і *реалізації його комунікативних інтенцій*. У лінгводидактиці МО – це сукупність фонетичних, граматичних і лексичних засобів, які використовуються в усіх видах мовленнєвої діяльності, а саме говорінні, аудіюванні, письмі і читанні.

Структура МО найповніше представлена в лінгвокультурології і міжкультурній комунікації, оскільки вона передбачає детальну характеристику мовця відповідно до об'ємних за своєю структурою семи складових, і лінгвістиці, адже лінгвістична концепція Караулова Ю. М. враховує лексикон, тезаурус і прагматикон МО. Лінгводидактика спочатку детально вивчала лише лексичну складову (концепція Богіна Г. І.). Проте згодом вчені і практики в цій галузі зрозуміли, що бездоганні знання лексики неможливі без володіння мовною картиною світу, тобто вони усвідомили дифузність і взаємозалежність рівнів МО в моделі Караулова Ю. М. Тоді виникла концепція Халєєвої І. І., яка враховує крім лексичної ще й концептуальну і частково прагматичну складову.

Отже, можна зробити висновок, що кожна наука цікавить та складова МО, яка найповніше відповідає предмету її вивчення. Тому лінгвокультурологія і міжкультурна комунікація досліджують історично сформовану і відображену в мові сукупністю уявлень про світ, спосіб концептуалізації дійсності крізь призму культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу, адже культурологічна складова найповніше представлена на лінгвокогнітивному рівні. Лінгводидактика ставить перед собою завдання навчати не лише мовним одиницям, а й базовим культурним стереотипам і поняттям як частині мови-культури, зосереджуючись на лексичній і концептуальній складовій. Лінгвістика стає парасолькою дисципліною для ґрунтовного вивчення категорії мовна особистість, оскільки в рамках цієї науки досліджується лексика, тезаурус і прагматична складова МО.

Література:

1. Аникин Д. В. Исследование языковой личности составителя “Повести временных лет” : дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / Денис Владимирович Аникин. – Барнаул, 2004. – 205 с.

2. Бабурина К. Б. Этнолингвистический аспект в исторической лексикографии / Бабурина К. Б. // Вопросы языкознания. – 1997. – № 3. – С. 48-52.
3. Бардина Н. В. Языковая гармония сознания / Наталья Васильевна Бардина. – Одесса : Астропринт, 1997. – 271 с.
4. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
5. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений / Эрик Берн; [пер. с англ. А. Грузберга]. – М. : Эксмо, 2011. – 352 с.
6. Богин Г. И. Современная лингводидактика : учебное пособие / Георгий Исаевич Богин. – Калинин, 1980. – 61 с.
7. Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа / Йохан Лео Вайсгербер ; [пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О. А. Радченко]. – [2-е изд.] – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 232 с.
8. Виноградов В. В. О художественной прозе / Виктор Владимирович Виноградов. – М. : Наука, 1930. – 186 с.
9. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / Сергей Григорьевич Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64-72.
10. Застровська С. О. Загальне поняття мовної особистості / С. О. Застровська, О. А. Застровський // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2011. – № 6. – С. 159-163.
11. Карасик В. И. Культурные доминанты в языке / Карасик Владимир Ильич // Языковая личность : культурные концепты : Сб. науч. тр. – Волгоград : Перемена, 1996. – С. 3-16.
12. Караулов Ю. Н. Что же такое “языковая личность”? Этническое и языковое в самосознании / Караулов Юрий Николаевич. – М. : ТОО ФИАФонд, 1995. – 264 с.
13. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Караулов Юрий Николаевич. – М. : Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
14. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія як конститuentи нової наукової парадигми / Красных Виктория Владимировна // Сфера языка и прагматика речевого общения. Международ. сб. науч. трудов. к 65-летию фак-та РГФ Кубанского гос. университета. – Краснодар : Кубанского гос. университет, 2002. – С. 204-214.
15. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию : учеб. пособие / Маслова Валентина Авраамовна. – М. : Наследие, 1997. – 207 с.
16. Семенюк О. А. Основи теорії мовної комунікації : навч. посіб. / Олег Анатолійович Семенюк, В. Ю. Парашук. – К. : ВІД “Академія”, 2010. – 240 с.
17. Халеева И. И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчиков) / Халеева Ирина Ивановна. – М. : Высшая школа, 1989. – 238 с.
18. Халяпина Л. П. Трансформация концепта “языковая личность” в теории и методике обучения иностранным языкам / Халяпина Людмила Петровна // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена. – Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2006. – № 7 – С. 91-102.
19. Чудинов В. А. Проблема языкового субъекта [Электронный ресурс] // Валерий Алексеевич Чудинов : [сайт]. – Режим доступа до сайту : <http://chudinov.ru/problema-yazykovogo-subekta/>